

Розширення можливостей людського розвитку сільського населення Карпатського регіону

М. МАЦОЛА,
Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника,
м. Івано-Франківськ

У статті проаналізовано чинники, що визначають можливості людського розвитку сільського населення Карпатського регіону й обґрунтовано основні напрями регіональної соціально-економічної політики, спрямованої на розширення цих можливостей.

В статье проанализированы факторы, определяющие возможности человеческого развития сельского населения Карпатского региона и обоснованы основные направления региональной социально-экономической политики, направленной на расширение этих возможностей.

In the article the author analyzes the factors, which determinate human development possibilities of Carpathians region's rural population and argues the basic directions of the regional socio-economic policy aimed at increasing of these possibilities.

Ключові слова: людський розвиток, розширення можливостей людського розвитку, сільське населення, Карпатський регіон, регіональна соціально-економічна політика.

Постановка проблеми. Людський розвиток є метою і критерієм соціально-економічного прогресу. Він означає і процес розширення людського вибору в усіх сферах, що сприяють покращенню життя, і досягнутий рівень добробуту людей. На кожному етапі суспільного розвитку актуалізуються три ключові проблеми, що відповідають трьом основним потребам людини: прожити довге життя у доброму здоров'ї; мати можливість набувати, розширювати й оновлювати знання; отримати доступ до засобів існування, які можуть забезпечити гідний рівень життя. Міра розв'язання цих проблем визначає як спосіб життя, так і подальші перспективи розвитку за іншими аспектами існування суспільства. Політична та економічна свобода, можливість вільно пересуватися та обирати місце проживання, особисте щастя та благополуччя в сімейному житті, творча самореалізація, дотримання основних прав людини — це далеко не вичерпний перелік прав, які цінуються та визнаються в усьому світі. Зазначимо, що забезпечення цих прав ускладнюється, якщо не реалізуються основні права — на охорону здоров'я, отримання освіти, доступ до засобів існування тощо.

Людський розвиток, що є кінцевою метою суспільного прогресу та одним із найважливіших чинників економічного зростання, має значний вплив практично на всі інші аспекти суспільного життя. Прикладом прояву його позитивного впливу на суспільство може слугувати зниження показників смертності завдяки довгостроковому ефекту зміцнення здоров'я, підвищення рівня зайнятості жінок та рівня їх соціальної

активності, послаблення бідності через зростання рівня освіченості населення та ін. Чимало й негативних прикладів, пов'язаних із критичними наслідками для економіки й суспільства браку уваги до людського розвитку і накопичення проблем у цій сфері.

Ми трактуємо людський розвиток як процес удосконалення можливостей людини, її талантів та здібностей, а разом з тим і шансів досягнення конкретної цілі та виконання значимих для неї завдань. Під терміном «людський розвиток» розуміється нескінченно широке коло проблем, які впливають на життя людей, і це коло є динамічним, змінюється як історично, так і територіально.

Варто вказати на ґрунтовні розробки проблем людського розвитку, що належать зарубіжним та вітчизняним ученим, серед яких слід назвати передусім А. Льюїса, А. Сена, К. Гриффина, Дж. Найта, О. Власюка, О. Грішнову, Е. Лібанову, О. Макарову, С. Пирожкова, В. Шишкіна та ін. Однак слід зазначити, що досліджені ще далеко не всі аспекти забезпечення людського розвитку. Одним з таких недостатньо досліджених напрямів є забезпечення можливостей людського розвитку сільського населення Карпатського регіону.

Метою дослідження є обґрунтування напрямів регіональної соціально-економічної політики, спрямованої на розширення можливостей людського розвитку на основі результатів аналізу чинників, що визначають такі можливості для сільського населення Карпатського регіону.

Виклад основного матеріалу. Людина, максимальне задоволення її потреб та інтересів, усебічний розвиток її талантів та здібностей посідають центральне

місце у концепції людського розвитку. Суспільний розвиток нині наповнився новим змістом: постійне розширення можливостей актуальне для задоволення не тільки фізичних, а й духовних потреб людей. Концепція людського розвитку, на відміну від інших теорій соціально-економічного розвитку, більш повно відображає найрізноманітніші аспекти взаємодії та співпраці людини та держави.

Визначальним положенням концепції людського розвитку є необхідність реалізації випереджувальних заходів для недопущення зuboжіння, погіршення здоров'я, зростання безробіття замість пасивної підтримки знедолених. Це положення реалізується шляхом стимулювання особистого розвитку людей, підвищення їх суспільного статусу, розширення можливостей вибору способу життя, досяжних альтернатив рішень щодо своєї долі, але поряд з цим передбачає посилення відповідальності за кожне прийняте рішення і його виконання.

Пріоритетом у формуванні майбутньої стратегії соціально-економічного розвитку нашої країни має стати переорієнтація економіки на сприяння людському розвитку. Це вимагатиме трансформації стратегічного бачення співвідношення економічного та соціального аспектів розвитку. На жаль, досі поширена думка, що соціальний аспект є похідним від економічного, відповідно і людському розвитку відводиться другорядна роль. Такий підхід притаманний індустріальному розумінню економічного добробуту та могутності. Нині індустріальні чинники соціально-економічного розвитку поступаються провідним місцем новим рушійним силам, породженим інформаційною революцією, що дала поштовх розвитку нової економічної моделі суспільства — постіндустріальної. У суспільстві нового типу генератором економічної могутності є переважно інноваційна творча праця, неодмінними атрибутами якої є досить високий рівень трудової мотивації, прагнення до безперервного розвитку та самовдосконалення, у результаті чого постійно зростають потреби людей, шляхи та можливості їх задоволення.

Системна криза, яка спіткала Україну з переходом від командно-адміністративної до соціально-орієнтованої ринкової економіки, спричинила глибокий соціально-економічний занепад села. Певне економічне поживлення (2000–2007 рр.) у сільській місцевості (особливо у малих, віддалених, високогірних селах) було майже невідчутним. Нова криза 2008–2009 рр. з новою силою погіршує стан села, передусім щодо можливостей забезпечення належного рівня життя і людського розвитку.

Сучасне соціально-економічне становище в сільській місцевості характеризується деградацією соціальної інфраструктури, спадом виробництва, занепадом сільського господарства, значними диспропорціями між попитом і пропозицією робочої сили, поглибленням демографічної кризи. Занепад села викликає глибоке занепокоєння у суспільстві.

Такі негативні наслідки зумовлюють необхідність комплексного аналізу чинників, що розкривають можливості людського розвитку сільського населення, дослідження та приведення в дію тих факторів, які є визначальними для вирішення наявних проблем.

Метою функціонування економіки на мезоекономічному (регіональному) і місцевому рівні є забезпечення гідного людини рівня життя населення відповідного регіону з урахуванням місцевої специфіки на основі чинної державної політики. Проте ще й досі економічне відтворення розглядається переважно з позицій пріоритету матеріально-речового результату і недостатньо орієнтується на людський розвиток. У ході трансформації національної економіки мають бути закладені основи зростання ролі людини в суспільному житті та значення людського капіталу в економічному розвитку. Цього можна досягти внаслідок визнання на всіх рівнях управління, передусім на місцевому, прогресивного розвитку самої людини як кінцевої і головної мети розширеного відтворення, як творчого, найефективнішого і дедалі зростаючого ресурсу економіки.

Концепція людського розвитку має бути покладена в основу нової концептуальної моделі розвитку сільської місцевості, адекватної соціально-ринковій економіці. Умови забезпечення людського розвитку пов'язані переважно із соціально-економічним станом місцевості. Разом з тим накопичення і розвиток сукупного людського капіталу місцевості (за рахунок людського розвитку) та зростання віддачі від нього визначає розвиток самої місцевості, можливості її економічного зростання і досягнення добробуту населення.

Сучасні тенденції регіоналізації економіки та нерівномірність соціально-економічного розвитку окремих територій є причиною необхідності формування спеціальної державної політики щодо села. Роль регіональної політики, відповідно, зумовлює особливу актуальність і значимість міжрегіональних зіставлень соціального розвитку, а також визначення конкретного місця кожного регіону на єдиній національній шкалі. Інтегральна регіональна оцінка рівня людського розвитку спирається на спеціально сформовану систему показників, що відображає основні складові і чинники стану соціального розвитку в кожному регіоні, забезпечує можливості міжрегіональних зіставлень як за узагальнюючими, так і за деталізованими характеристиками.

Систематизація чинників людського розвитку сільського населення в Україні дасть можливість виявити їхню специфіку та тенденції розвитку, що дозволить суттєво конкретизувати завдання регіонального й місцевого рівня управління в галузі відтворення й розвитку продуктивних здібностей селян.

Людський розвиток будь-якої місцевості, в тому числі і села, відбувається під впливом багатьох чинників. Для ефективного управління цим процесом ми пропонуємо таку їх наукову класифікацію: а) за рів-

нем впливу: макро- (рівень країни), мезо- (рівень регіону), мікро- (рівень поселення — міста чи села) та наноекономічні (рівень домогосподарства) й індивідуальний; б) за характером впливу: прямі і непрямі (опосередковані); в) за результатами впливу: позитивні і негативні (стимулятори і дестимулятори); г) за характером впливу в процесі відтворення: інтенсивні, що збільшують можливості людського розвитку (можливості вибору людини) шляхом мобілізації внутрішніх резервів системи, тобто якісних параметрів, і екстенсивні, що збільшують показники людського розвитку за рахунок збільшення кількісних параметрів; д) за змістом: демографічні, соціально-демографічні, соціальні, економічні та екологічні.

Використовуючи запропоновану класифікацію чинників людського розвитку, можна надати детальну характеристику їхніх окремих груп, виділивши найсуттєвіші з них.

Всі перелічені чинники водночас із більшою або меншою інтенсивністю впливають на людський розвиток сільського населення, проте виділимо серед них три основних, що прямо і безпосередньо визначають можливості людського розвитку і є дуже специфічними з погляду потреб саме сільського населення: соціальна інфраструктура села, наявність якої зумовлює можливості одержання освіти і збереження здоров'я населення; можливості продуктивної зайнятості, які визначають рівень і спосіб життя населення; фінансування людського розвитку, яке за усіма параметрами є значно слабшим саме стосовно сільського населення.

Місцеві особливості, пов'язані з дією демографічних, соціально-демографічних, соціальних, економічних, екологічних чинників, національно-культурних традицій, лежать в основі формування умов людського розвитку сільського населення. Критеріями й індикаторами соціальних умов людського розвитку сільського населення є такі важливі показники, як рівень життя, рівень освіти та професійної підготовки працюючих, стан здоров'я населення, рівень культури, якість споживання та використання вільного часу тощо. При аналізі цих показників важливе значення мають такі рівні порівняння: перший рівень — порівняння характеристик людського розвитку місцевості з так званими соціальними пороговими межами, тобто з нижчими з допустимих у державі (або в цивілізованому світі) показників. Такі порівняння стосуються рівня і якості споживання, тривалості життя, доступності освіти та її середнього рівня, забезпеченості житлом, рівня і надійності соціальних гарантій з боку держави, раціональності зайнятості тощо. Низький рівень життєзабезпечен-

ня негативно впливає на кількісні та якісні характеристики людського розвитку регіону. Другий рівень — порівняння показників людського розвитку регіону з аналогічними показниками відносно благополучних районів країни і світу. Третій рівень — порівняння показників людського розвитку регіону в динаміці з аналогічними показниками минулих періодів та з прогнозними стратегічними даними, аналіз імовірності їх досягнення.

Для проведення цих порівнянь ми використали дані звітів про людський розвиток, що готуються і видаються за Програмою розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН) з 1990 р.¹, а також дані розрахунку регіонального індексу людського розвитку за методикою, запропонованою вченими НАН України під керівництвом Е. М. Лібанової і затвердженою Держкомстатом України².

В таблиці наведені дані про індекси та рейтинги індексів складових інтегрального показника людського розвитку та індекс регіонального людського розвитку областей Карпатського регіону в 2007 р. Для порівняння надані найкращі й найгірші серед областей України значення відповідних показників. Зазначимо, що в рейтингу, крім 25 областей України, окремо враховуються міста Київ і Севастополь, і в багатьох випадках саме вони мають найкращі показники. Однак ми для порівняння брали лише показники областей, оскільки вважаємо, що місто з областю порівнювати некоректно.

Аналіз динаміки основних показників регіонального людського розвитку, здійснений за даними Держкомстату України³, показує, що між регіонами України спостерігаються значні диспропорції у значеннях окремих показників людського розвитку, практично всі вони ще далекі від проголошених соціальних цілей, а за деякими показниками спостерігаються негативні тенденції: як видно з таблиці, за інтегральним РІЛР області Карпатського регіону суттєво не відрізняються (значення від 0,492 до 0,471) і виглядають краще загального по Україні середнього рівня. Однак поглиблений аналіз виявляє чимало проблем.

За багатьма показниками карпатські області дуже схожі між собою. Суттєві відмінності спостерігаються лише за показниками демографічного розвитку (0,563 і 3-тє місце Чернівецької обл. проти 0,268 і 20-го місця Закарпатської обл.), розвитку ринку праці (0,600 і 9-е місце Закарпатської обл. проти 0,434 і 26-го місця Чернівецької обл.), умов проживання населення (0,309 і 12-е місце Львівської обл. проти 0,187 і 27-го місця Чернівецької обл.).

В усьому Карпатському регіоні матеріальний добробут населення характеризується середніми для об-

¹ Доклади о развитии человека за 1996–2007 гг. // <http://hdr.undp.org>

² Людський розвиток регіонів України: методика оцінки і сучасний стан / Е. М. Лібанова, Н. С. Власенко, О. С. Власюк та ін. — К., 2002. — 110 с.

³ Регіональний людський розвиток: Статистичний бюллетень / Державний комітет статистики України, 2008. — 28 с.

ластей України показниками. Кращими за середні є показники стану та охорони здоров'я (це зумовлено добрими показниками щеплення проти дифтериту, поліомієліту, кору та туберкульозу).

У Закарпатській та Чернівецькій областях хорошими є показники екологічної ситуації. Однак занепокоєння викликає той факт, що Івано-Франківська і Львівська області, які мають всі природні умови для того, щоб стати курортними, рекреаційними зонами не лише для України, за показником екологічної ситуації знаходяться навіть нижче суто промислової Луганської обл., що зумовлено, насамперед, такими негативними чинниками, як підвищена кількість викидів азоту та сірки.

Незаперечним лідером в Україні за показниками соціального середовища є Карпатський регіон. Упродовж 9 років моніторингу регіонального індексу людського розвитку жодна з Карпатських областей не опускалася за цим показником у рейтингу нижче 6-го місця. Західні регіони відрізняються найнижчим у країні коефіцієнтом злочинності (Івано-Франківська область – 416 випадків на 100 тис. осіб; Закарпатська область – 421 випадок, відповідно 1 та 2 місця за показником), низькою часткою тяжких злочинів у загальній кількості, найнижчим рівнем захворюваності населення на розлади психіки та поведінки внаслідок вживання наркотичних та інших психоактивних речовин. Провідні позиції цих областей також визначаються усталеністю шлюбів. Крім того, в західних

областях спостерігається досить низький рівень померлих від навмисного самоушкодження у розрахунку на 100 тис. населення та частки дітей, народжених поза шлюбом.

Вкрай незадовільними у Карпатському регіоні є показники рівня освіти населення. Відставання цих регіонів зумовлене передусім низьким рівнем охоплення дошкільною освітою. Нестача дитсадків є однією з суттєвих причин погіршення демографічних показників. Хоча напрями вирішення цієї проблеми зрозумілі, але прикро, що ситуація не поліпшилась упродовж відносно вдалих для економіки 2001–2007 рр.

Викликають занепокоєння і показники умов проживання населення. Основними чинниками їх відставання є висока частка сільських поселень, незадовільно забезпечених сучасними зручностями – газом, водою, каналізацією тощо.

Слід зазначити, що проблема людського розвитку та розширення можливостей людей пов'язана з проблемою комплексного розвитку соціально-економічних регіональних систем загалом. Важливою передумовою і показником рівноваги в економіці, злагоженості процесів відтворення, збереження цілісності системи є збалансованість відтворення з одного боку – людини і її можливостей, а з іншого – природи та речових елементів багатства. З цього погляду красномовними є показники фінансування людського розвитку в Карпатському регіоні: всі області суттєво недоотримують необхідних для цього коштів. За цим

Таблиця

Індекси та рейтинги індексів окремих показників людського розвитку та індекс регіонального людського розвитку у 2007 р.*

	Найкраще значення серед областей України (індекс)	Індекс/рейтинг Закарпатської обл.	Індекс/рейтинг Івано-Франківської обл.	Індекс/рейтинг Львівської обл.	Індекс/рейтинг Чернівецької обл.	Найгірше значення серед областей України (індекс)
Індекс регіонального людського розвитку	0,559	0,492/8	0,476/13	0,484/10	0,471/17	0,392
Демографічний розвиток	0,570	0,268/20	0,515/5	0,526/4	0,563/3	0,112
Розвиток ринку праці	0,693	0,600/9	0,539/19	0,557/13	0,434/26	0,406
Матеріальний добробут населення	0,574	0,430/10	0,397/13	0,410/11	0,355/20	0,206
Умови проживання населення	0,441	0,260/18	0,210/25	0,309/12	0,187/27	0,187
Рівень освіти населення	0,522	0,318/22	0,298/25	0,337/18	0,315/23	0,235
Стан та охорона здоров'я	0,758	0,758/1	0,646/15	0,650/14	0,643/16	0,313
Соціальне середовище	0,785	0,724/3	0,785/1	0,663/6	0,673/5	0,302
Екологічна ситуація	0,833	0,788/11	0,611/22	0,577/23	0,815/4	0,143
Фінансування людського розвитку	0,527	0,309/25	0,326/24	0,362/19	0,273/27	0,273

* Джерело: *Регіональний людський розвиток: Статистичний бюлетень / Державний комітет статистики України, 2008.* – 28 с.

показником упродовж 2003–2007 рр. Івано-Франківська, Закарпатська і Чернівецька області не піднімалися вище 23-го місця, тобто були у п'ятірці аутсайдерів. Незадовільна ситуація і у Львівській області, рейтинг якої коливався від 16-го до 26 місця.

Вкрай незадовільний рівень фінансування людського розвитку населення сільських територій потребує пошуку та активізації механізмів його підвищення.

Поліпшення можливостей людського розвитку сільського населення в Україні, на нашу думку, можна забезпечити за рахунок:

1) збільшення обсягів видатків Зведеного бюджету України, призначених на реалізацію соціальних заходів;

2) реформування системи фінансування людського розвитку;

3) залучення фінансових ресурсів з альтернативних джерел.

Щодо першого напрямку розширення масштабів фінансування людського розвитку, то нині його можливості практично вичерпано, причиною чого є, перш за все, економічна криза. Варто також врахувати, що будь-яке збільшення державних асигнувань має бути підкріплене спроможністю існуючої системи забезпечити максимально ефективне використання наявних ресурсів. Крім того, при переході до ринкової економіки державний бюджет не може залишатися єдиним джерелом фінансування соціальних потреб, що змушує змінювати співвідношення між бюджетними та позабюджетними коштами у структурі джерел фінансування розвитку населення.

Тому найбільш перспективним напрямом удосконалення фінансування соціальних заходів зараз є пошук та залучення альтернативних джерел грошових ресурсів для реалізації загальнодержавних та регіональних програм розвитку сільської місцевості та її населення.

Альтернативним джерелом фінансування людського розвитку в Україні є також кошти спонсорів, громадських та міжнародних організацій, що надаються у межах програм допомоги та сприяння розвитку. Такі надходження можна стимулювати за рахунок законів про добродійну та неприбуткову діяльність через створення клімату суспільного визнання та позитивного іміджу спонсорів.

Прикладом спонсорської допомоги є фінансові ресурси, передбачені Програмою розвитку ООН в Україні в межах проекту «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду», започаткованого у вересні 2007 р. Цей проект спрямований на соціальну мобілізацію сільських громад усіх областей України завдяки формуванню їх самосвідомості, самодостатності, соціальної активності та колективного бачення шляхів майбутнього розвитку.

Цільовою групою проекту є села, селища та малі міста з населенням до 10 тис. чоловік. Поряд із заходами, спрямованими на зміцнення потенціалу громад-учасниць, організаторами проекту планується запровадити механізм гарантованої підтримки, що дозволить учасникам отримати стартовий капітал на реалізацію їхніх ініціатив (до 7300 євро та не більше 50% від кошторису ініціативи). Інша половина бюджету має фінансуватися за рахунок внеску мешканців громади (не менше 5%), приватного сектора та коштів державного і місцевих бюджетів. Бюджет даного проекту складає 13,3 млн євро, у тому числі внесок Європейської комісії – 12 млн євро, а внесок ПРООН – 1,3 млн євро. Таким чином, проект надасть можливість відпрацювати механізми співфінансування між громадою, центральною і місцевою владою та приватним сектором⁴.

Сільським громадам надається допомога у самоорганізації, розбудові їх потенціалу та впровадженні невеликих за обсягом громадських ініціатив (міні-проектів) у таких пріоритетних сферах:

- охорона здоров'я (підтримка мережі фельдшерсько-акушерських пунктів);
- довілля (утилізація відходів, знешкодження запасів пестицидів тощо);
- енергозбереження (енергозберігаючі заходи, збільшення використання відновних джерел енергії тощо);
- водопостачання;
- місцевий транспорт (подолання ізольованості у сільській місцевості).

Досить потужним джерелом розширення можливостей фінансування людського розвитку в Україні є залучення коштів, зароблених вітчизняними мігрантами за кордоном.

Висновки. Метою функціонування економіки, політики, освіти, культури й усіх інших інститутів на регіональному (місцевому) рівні є забезпечення гідного людини рівня життя населення відповідної території з урахуванням місцевої специфіки на основі чинної державної політики. Проте ще і нині іноді регіональна і місцева соціально-економічна політика держави розглядається переважно з позицій пріоритету матеріально-речового результату і недостатньо орієнтується на людський розвиток. У процесі трансформації України в демократичну державу з громадянським суспільством і соціально орієнтованою ринковою економікою мають бути закладені основи зростання ролі людини в суспільному житті та значення людського капіталу в економічному розвитку. Цього можна досягти шляхом визнання на всіх рівнях управління, передусім на місцевому, прогресивного розвитку самої людини як кінцевої і головної мети розширеного відтворення, як творчого, найефективнішого і дедалі зростаючого за значенням ресурсу економіки. Разом з тим і особиста відповідаль-

⁴ Про Проект «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» // <http://www.cba.org.ua/AboutCBAproject.aspx>